

ЗИЁРАТГОҲЛАРДАГИ МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ҲАЁТНИНГ ЭТНОГРАФИК ВА СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚИ

Жалилова Уилой Абдикодир кизи

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси

Этнография, этнология, антропология йуналиши

ANNOTATSIYA

Tayanch soʻzlar: ziyorat, ziyoratgohlar, urf-odatlar, anʼanalar, marosimlar toponimika manzilgohlar, diniy dunyoviy qarash, ayollar ziyorati, chiroq yoqmoq, qurbonlik, kokil olish, ziyorat harakteri, tavof qilmoq, chiroq yoqish.

Муқаддас зиёратгоҳлар тарихини ўрганиш, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ўлка аҳолисининг анъанавий диний тасаввурлари ва эътиқод қарашларини илмий таҳлил этишигина эмас, илмий тадқиқотлар натижаси сифатида моддий-маданият намуналарининг маънавий-маърифий аҳамиятини ёшлар таълим-тарбиясида қўллаш имкониятини ҳам беради. Шу маънода айтишмумкинки, Ўзбекистоннинг жанубий ҳудуди ҳисобланган Сурхондарё вилояти ўзининг улуғ алломалари, забардаст олимлари ҳамда меҳнаткаш халқи билан жаҳонга танилган. Шуни эътироф этиш ўринлики, бу каби табаррук зотларнинг меросини ва тарихини ўрганиш, пировард натижада дафн этилган гўшаларини обод қилиш, дин-диёнатли инсонларнинг ҳаёт тажрибасини оммалаштириш ва диний соҳада амалга оширган ишлари ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадларига хизмат қилади¹.

Қадим ҳикматда бир мамлакатга йўлинг тушса, мазори билан бозорини бориб кўр, деган нақл бор. Мазорни кўришдан мурод шу халқнинг аجدодлари кимлигини билиш, ўтган донишманд ва фозилларга, тарихий хотирага муносабатларини аниқлаш бўлиб, ўзлигини англаган, муқаддас билган халқ бундай инсонларни улуғлайди. Бу каби охират диёрига олиб борадиган манзилларда қўноқ тутган зотларнинг илмий, меросидан, тафаккуридан ҳосил бўлган самара кўнгилга қувват, ниятга мадад, умидга таянч бўлади².

¹ Ислом маданияти ва тарбияси ҳақида тўлиқроқ: Хўжамуродов И. Ислом миллийлик қадрият (Ислом ва ўзбек халқи миллий ўзлигини англашнинг шаклланиши). – Тошкент:Фан, 1993. – 122 б. ; Абдурахмон Қоя. Ислом ахлоқи. – Тошкент: Мовороуннаҳр, 1997.

– 111 б.; Агзамходжаев С. Ёшларга ислом маърифатининг таъсири // Маънавий ва диний етуклик – давр талаби. Тўпл. З.Исломов ва бошқ. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009. – 444 б.; Хўжамуродов И., Абдураимова М. Сиёсат, дин ва миллий ўзликни англаш (Сиёсий-фалсафий таҳлил). – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти, 2010. – 171 б.; Қодиров Қ. Имом ат-Термизий ҳадисларида тарбия ва ислом маданияти.

– Тошкент: Тошкент ислом университети, 2011. – 120 б.

² Суюндик Мустафо Нуротий. Мунаввар қадамжолар. – Тошкент: Noshirlik 2011. – Б. 5.

Шу жиҳатдан халқнинг ва миллатнинг миллий қадриятлари билан яқинроқ танишишда бошқа муҳим омиллар сингари аҳоли-нинг маънавий-маърифий ҳаётида аҳамиятга эга бўлган муқаддас қадамжоларнинг хизмати ва ўрни катта. Муқаддас объектлар атрофида шаклланган маданият ва ҷамият тарихида юз берган воқеа-ҳодисалар, уларга муносабат, шу муҳит билан боғлиқ урф-одат, анъана, маросимлар муайян тил ва образлар орқали талқин қилинади. Дала тадқиқотлари Сурхондарё вилоятидаги зиёратгоҳларнинг 70 фоизини Термиз, Шеробод, Музработ, Ангор, Бойсун, Олтинсой, Саросиё ҳудудларида жойлашганини аниқлашга имкон яратди. Ушбу ҳудудларда истиқомат қилган алломалар, олимлар, диний билим раҳнамолари фан ва маданиятнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшганлар¹.

Бундай муқаддас зиёратгоҳ ва қадамжолар тарихий-географик жойлашуви жиҳатидан қуёш нури тик тушадиган, тупроғи ва иқлими тоза, аҳоли зиёрат қилиши учун қулай бўлган ҳудудларда жойлашган бўлиб, маҳаллий аҳолининг маънавий дунёқарашига ижобий таъсир этадиган тарбия маскани сифатида муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда дам олишлари ва тиловат қилишлари учун барча шарт-шароитлар яратилган. Ушбу зиёратгоҳлар ҷамиятимиз ривожига, миллий ғоя ва туйғуларимизнинг янада мукаммал шаклланишига ҳисса қўшадиган маънавият марказлари сифатида хизмат қилмоқда. Айтиш мумкинки, аҳоли орасида зиёратгоҳга ташриф нафақат диний ибодат, балки халқ маънавияти юксалишида, дунёвий ва диний билимлардан хабардор бўлишларида, одоб-ахлоқ ва инсонпарварлик ғояларини тарғиб этишда муҳим ўрин тутди. Маънавий ахлоқий хислатлари илм-фан, ҷамият тарбияси йўлида қўшган улкан ҳиссаси ҳар жиҳатдан иолишга арзигулик бўлган Мавлоно Муҳаммад Зоҳиддек мутафаккирларнинг ибратли ҳаёти дастуруламал бўлмоғи лозим. Садриддин Салим Бухорий келтирган маълумотга кўра, Мавлоно Муҳаммад Зоҳид ўз пири муршиди Хожа Аҳрорнинг мана бу ўғитларига бирумр амал қилган: “Хислатларнинг яхшироғи ҳилм (юмшоғлиқ хушфеъллик) солиқ (тариқат йўлига кирган киши) га тўрт нарсаси керакдур: илмдурки, риёзатга солур то ани тўғри ва мулойим

Нақшбандия тариқатининг улуғ тарғиботчиларидан бири Сўфи Оллоёр ижодида ҳам илм-маърифатга чақириш ғояси тарғиб қилинади². Айтиш лозимки, унинг “Маслак ул-муттақин”, “Сабот ул-ожизин” асарлари ўрта аср мадрасаларида асосий бош-ланғич манба вазифасини бажарган бўлиб, унда умуминсоний қадриятлар, одоб-ахлоқ масалалари бадиий талқин этилади.

¹ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Узун тумани. 2022 йил 19 август. қилур; зикрдурки, анга мунис ва ҳамдам бўлур, то ёлғизликда қўрқмас; парҳезкорликдирки, ани тўхтатқувчидур, то ҳам ношойистага қарамағай; яқиндурки, анга маркаб ва суворадур, то ҳамроҳлардин кейин қолмағай. Дунёнинг роҳати уч нарсадур: Ҳазрат Ҳақ таоло тоати, Қуръон тиловати ва биродарлар зиёрати¹.

Жумладан, “Сабот ул-ожизин” асарида камтаринлик ҳақида мавъиза ёзилган бўлиб, такаббурлик қилмаслик, кимнингдир ўғ- лиман деб мақтанмаслик, отанинг молига ишонмаслик, қиёматда насаб сўралмаслиги айтилади³.

Вилоятда маҳаллий аҳамиятга эга бўлган Қирққиз номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар Термиз туманидаги Қирққиз ёдгорлиги, Бойсун туманида эса Қирққиз тош номи билан аталса, Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Чош қишлоғида қирқ дона арча дарахти билан боғлиқ Қирққиз зиёратгоҳи ҳам мавжуд.

Термиз туманидаги Қирққиз саройи Гулсум Хўжамшукуро- ванинг тадқиқотларида “қадимда қизлар академияси бўлган” деб берилади. У ерга 40 давлатдан қизлар тахсил олишган. Қизлар академияси тахсил олаётганларга кейинчалик ўз юртларида худди шундай илм мактаблари ташкил этишларига фатво берилган. Улар муҳрли хужжатлар билан қайтишган ва хотин- қизларга ўз юртларида мадрасаи олиялар ташкил этишган⁴. Оғзаки маълумотларга кўра, халқ дostonларида зикр этилган душманлар ҳужумини қайтара оладиган қаҳрамон қиз Гулойим ваунинг 40 дугонаси айнан шу ерда яшаган.

О. Муродовнинг ёзишича, Ўрта Осиё халқларида қадимдан “Қирққизлар” га илтижо қилиб, мадад сўраш одати мавжуд бўлган. Бу одат кейинчалик фолбин аёлларда сақланиб қолган. Элшунос олима О. Сухарева томонидан ёзиб олинган матнда фолбин аёлни чилтон покиза, яъни қирқта бокира ҳур қизларга мурожаати ҳам келтирилган².

Яна шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Қирққизлар билан боғлиқ ривоятларда қирқ рақами сакрал рамзий аҳамиятга эга бўлган рақам сифатида муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, қирқ рақамини эъозлаш туркий халқларда қадим замонлардан бошланганини деярли барча олимлар тасдиқлашади. Бу рақам исломдан олдинги урф-одатларга бориб тақалсада, вақтлар ўтиши билан мазкур “сеҳрли” рақам ислом қоидаларига ҳам сингиб, турли маросимлар мана шу рақам атрофида амалга ошириладиган бўлди³.

¹ Асророва Л. Хожа Муҳаммад Зоҳид. – Тошкент: Ўзбекистон ислом академияси, 2020. – Б. 10-14.

² Мирзо Кенжабек. Буюк Термизийлар: Термиз тазкираси. – Тошкент: ЎМЭ, 2017. – Б. 447-476.

³ Сувонкулов И. Сўфи Оллоёр / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У. Уватов. – Тошкент: O‘zbekiston, 2018. – Б. 407-418.

⁴ Хўжамшукурова Г. Қирқ қиз ёхуд аёллар академияси // Талабалар дунёси. – Тошкент, 2009. №7 (09). – Б. 6.

асргача халқ томонидан Қирққиз қалъаси манзили Шаҳри Сомон деб ҳам аталган¹.

Шунингдек, Сурхондарё вилояти Бойсун тумани Ширинобод қишлоғидаги бир тепалик устида Бибиширин зиёратгоҳи жойлашган. Ривоят қилинишича, Бибиширин Омонхонада абадий қўним топган соҳибкаромат авлиё Ҳазрат Султон Валий ҳазрат-ларининг туғишган сингиллари Бибирайхон бўлади. Бибиширин бибимиз ўз замонасида ҳақ муомаласи ва маърифат бобида беназир инсон бўлганлиги қайд этилади⁴.

Тадқиқотчи М. Зарипова Омонхона ва Бибиширин мавзесидаги қариялар билан қилган суҳбатига асосланиб айтишича, Омон-хонадаги шифобахш сув, авлоддаги Бошчашма Ҳазрат Султон Валий кароматлари ила содир бўлганини таъкидлайди. Ҳазратнинг дуоларини олиш учун Бойсунга ташриф буюрган Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Темур билан Дилоркамда Санги

¹ Древняя и средневековая культура Сурхандарьи // Отв. ред. Э.Д. Ртвеладзе, Ш.Пидаев. Сборник научных статей, посвященных археологическим исследованиям в Сурхандарьинской области Республики Узбекистан. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2001. – 127 с.

² Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С. 115.

³ Бухоро аёллари. Абдуллаева З.М., Қосимова Н.Қ. ва бошқ. – Бухоро, 1997. – 108 б.

⁴ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т: Akademnashr, 2011. – Б